

Gleanings from Hebrew Epigraphy / עוללות מן האפיקרפיה העברית

Author(s): גר בן-עמי צרפתי and Gad B. Sarfatti

Source: *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, תשרי, טבת
לה, Vol. נה&rm;, No. א&rm;/ב (תשרי, טבת התשנ"א), pp. 43-53

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24344345>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

עוללות מן האפיגרפיה העברית

1. "קטלת" כצורה של גוף ראשון יחיד

1.0 אחד הכללים המעטים בעלי תוקף כמעט מוחלט בדבר השימוש באמות-הקריאה העולים מנוסח המסורה של המקרא, הוא שתנועות סופיות לעולם מסומנות על-ידי אס-קריאה, וכן גם בכתובות מן המאה התשיעית לפני הספירה ואילך (קרוס ופרידמן, עמ' 47, 57). אולם יש לכלל זה קבוצת חריגים בולטת: ברוב המקרים חסרה אס-קריאה לציון התנועה הסופית a בסיומות הפועל של צורות עבר נוכח (לפעמים גם בכינוי גוף נפרד לנוכח) ושל צורות עתיד נוכחות ונסתרות (לעתים רחוקות יותר) ובכינויים החבורים לנוכח ולנסתרת (האחרון לעולם חסר) (ברגשטרסר I, 7e).

לפי קרוס ופרידמן (Excursus, עמ' 65–70) יש בתופעה זו הצטרפות של שתי מסורות לשון: לפי מסורת הלשון המשתקפת בניקוד, התנועה הפרוטו-שמית a (הנחשבת כאן ל-anceps, ראה באואר-ליאנדר '29j, 29m, 40g, 42k') התקיימה בעברית כדין תנועה ארוכה, ולפי מסורת הלשון המשתקפת באותיות, תנועה זו נשרה כדין תנועה סופית קצרה.

לפי פרופ' זאב בן-חיים אין ולא הייתה כאן אלא הגייה אחת, המסתיימת בתנועה, והכתיב החסר משקף מנהג כתיבה קדום, אשר נשתמר "בצורות מסוימות, בפרט בצורנים, שהגייתם ברורה ואינה יוצאת לשתי אפשרויות ויותר", גם כאשר הכתיב העברי החל להתמלא (בן-חיים, לשוננו, עמ' 230, הערה 17). הצורות הקצרות הנמצאות הן מאוחרות ובאו בהשפעת הארמית (בן-חיים, ספר אסף, עמ' 88).

במלים פשוטות: לפי קרוס ופרידמן, הכתיב "שמרת" בלא אס-קריאה סופית מעיד על הגייה šamart, והניקוד בקמץ וכמוהו הצורות מן הסוג "שמרתה", שמספרן במקרא 111 (טורטשינר, עמ' 37), מעידים על הגייה šamarta; לדעת בן-חיים (לשוננו, שם), הן האותיות הן סימני הניקוד אינם מכוונים אלא אל הצורה šamarta האחת והיחידה².

1. תנועה אנקספ היא תנועה העשויה להיות ארוכה בתנאים מסוימים וקצרה בתנאים אחרים. בעברית המקראית התנועות רגישות ביותר לסעם המלה ולסעם המשפט, והן משנות את כמותן ואת איכותן בהתאם לכך. לכן בלשון זו תופעת תנועה אנקספ היא ברורה לגמרי במציאותה המוחשית (וראה בן-חיים, עואנ"ש, עמ' 62).

2. ראה דיון מפורט בבעיה זו אצל באר, עמ' 114–131.

מה שאני מבקש להעיר בשורות אלו הוא שמעין כפילות כזאת מצויה אף בגוף הראשון של העבר, אף על פי שתיעודה מועט. כלומר, גם על יד הצורה "שמרתי" נתונה לפנינו צורה חלופית "שמרת", וגם כאן אפשר לראות תופעה זו כשייכת לכתוב בלבד או כשייכת להיגוי. על תופעה זו כבר עמדה פיורלה סקאליאריני (עמ' 137), שציינה את המלים "ברכת" (כונתילת עג'רוד), "כלת" (יבנה-ים), "שלחת" (מורבעאת), המציגות עבר מדבר בלא אם-קריאה סופית. אולם היא לא הסיקה מהן מסקנה על אודות צורה זו, אלא הביאה אותן לראיה (לא משכנעת, לדעתנו) לחוסר עקיבות של הכתובות בציון התנועות הסופיות. היא אף הזכירה את דברי יוחנן אהרוני (*BASOR* [1970] 197, עמ' 30, הערה 44) המבטל את הקריאה "שלחת" בפלימפסטט של מורבעאת.

והריני אוסף כאן את העדויות שהזדמנו לי, הן מן המקרא הן מן הכתובות העבריות:

1.1 במקרא

א. כתיב וקרי (ראה גורדיס, עמ' 97)

(1) כתיב "בנית" – קרי "בנית" (מל"א ח, מח)

(2) כתיב "ועשית" – קרי "ועשיתי" (יח' טז, נט)

(3–4) כתיב "ידעת" – קרי "ידעתי" (תה' קמ, יג; איוב מב, ב)

גזניוס (44i) כותב בעניין זה: "הקרי מציין את הצורה הרגילה, שאלה אמנם שייכים סימני הניקוד, ואילו הכתיב סביר לראותו שריד של מנהג כתיבה קדום, אשר ויתר על אמות-קריאה גם בסופי המלים."

ב. פסוקים מקבילים

(5) "אמרת" (מל"ב יח, כ) – "אמרת" (יש' לו, ה)

ג. הצעות תיקון

(6) "אמרת" (תה' טז, ב) – גזניוס (44i) מציע לקרוא "אמרת".

1.2 כתובות

א. כונתילת עג'רוד, 800 לפנסה"ב בקירוב, לפי נוח (תשמ"א, עמ' 80) (משל, קטלוג; משל, קדמוניות)

(7) "ברכת" (כתובת בדיו על כלי חרס). ההקשר "ברכת אתכם" מחייב לראות במלה זו גוף ראשון = "ברכתי", וכך קוראים משל (קטלוג עמ' 3, 22) ונוה (תשמ"א, עמ' 80).

ב. פאלימפסטט ממורבעאת, 650 לפנסה"ב בקירוב, לפי גיבסון (מיליק, בתוך: *DJD* II, עמ' 93–96; גיבסון, עמ' 31–32)

(8) "שלחת". לפי ההקשר "(ש)לח שלחת את שלם ביתך" יש לראות ב"שלחת" גוף

ראשון, וכן קוראים מיליק וג'יבסון. מיליק כותב שם: noter que l'orthographe de quelques mots correspond à la prononciation de l'hébreu à cette époque: שלחתי et שלחת...

ג. איגרת מיבנהיים, 630 לפנסה"נ בקירוב, לפי ג'יבסון (גיבסון עמ' 26–30) (9) "כלת" (שורה 8). ג'יבסון כותב: [kalti] = a shorter form of [kalti], והוא מוסיף: the [i] is never dropped in the biblical orthography(!), and is retained in the different verbal structure. נקתי = [niqqeti] (11) קרוס (הערה 33) מניח שהיו"ד נכתבה בקצה החרס, ואבדה. (ראה להלן 4.1)

ד. שטרות מימי בר כוכבא

חוזי חכירה ממורבצא, 133 לספה"נ (DJD II, עמ' 122 ואילך) (14–10) "חכרת" (תעודה 24C שורות 6, 8, 11; 24E שורות 5, 7). לפי ההקשר נראה שצורות אלו, כולן או אחדות מהן, מציינות גוף ראשון, וראה דברי מיליק במקום. בתעודות אלו גם "חכרת" ביו"ד (24B שורה 13; 24E שורות 6, 8; 24F שורה 10). חוזה על מכירת בית (ברושי וקימרון). (15) "זבנת" בהוראת "קניתי" (שורה 3).

על הדוגמות האלה אפשר להוסיף "ברכתך" = "ברכתך" בכונתילת-עג'רוד (משל, קטלוג, עמ' 22 ואילך) (11) ובתעודות ערד (כתובת 21, שורה 2, אהרונ' עמ' 44), אולם כאן אפשר לטעון שמחמת כינוי המושא התנועה נהפכה מסופית לפנימית, ולכן לא סומנה.

הדוגמות שנאספו כאן משתרעות על קשת זמן של כמה מאות שנים, וייתכן שהן משקפות תופעות לשוניות שונות זו מזו, כגון הישארות מצב קדום או השפעת הארמית. יש להעיר שקרבת לשון הכתובות לכתוב של המקרא (ולא לקרי) היא דבר שכיח.

2. לוח גזר

2.1 המלה "ירחו" שבסופה וי"ו היא המפתח להבנת הלוח, ורבו עליה הפירושים. אולברייס קרא אותה yarḥe:w וראה בה צורת זוגי בכינוי הנסתר. היתרון של הפירוש הזה הוא שבכוחו נמצאת לנו המלה "ירח" בצורת הזוגי ארבע פעמים, ועם שאר ארבע היקרויותיה מתקבלים שנים-עשר חודשים, כדרוש להשלמת השנה. משום כך פירוש זה התקבל על דעת רבים, אף שקשה לכוון מהו תפקידו של כינוי הנסתר: "שני חודשיו" של החקלאי שאינו נזכר בפירוש, או אולי "חודשיו אסיף" כמבנה נדיר של סמיכות, על דרך "נפשו עצל" (משלי יג, ד – וראה גזניוס 131n)?

המגמה לפרש "ירחו" כזוגי כבר הניעה לפני-כן את ג'ינזברג (מובא על-ידי קרוס ופרידמן, עמ' 46) לקרוא את המלה yarḥo: (> yarḥa), נומינטיב זוגי נסמך, אך דעה

זו נדחתה, מפני שמעולם לא מצאנו בכתובות של ימי בית ראשון את האות וי"ו לציון התנועה o:.

גיבסון (עמ' 3) מביא את דעתו של גארביני³, הקורא: *yarḥu* והסובר שוי"ו זו היא the corollary is of an archaic nominative plural construct course, that the inscription cannot be a calendar... more than 12 months being involved

לאמתו של דבר, אין כאן כל צורך בזוגי. טור-סיני, שאמנם פירש את הוי"ו הזאת באופן אחר, כתב: "בוודאי אין כאן... צורך בהדגשת המספר, ודי היה, אילו נאמר בצורת ריבוי רגיל" (עמ' 45). ובאמת אין המסקנה של גיבסון הכרחית כלל, ואנו נלך לפי מה ששנו רבותינו "מיעוט חודשים שניים" (ספרי במדבר, קמ"ה)⁴. ואכן מה רע בפירוש "חודשי אסיף, חודשי זרע, חודש לקש" וכן הלאה, והמבין יבין בכמה חודשים מדובר? אם נשתחרר מן המשפט הקדום הזה של ההכרח למצוא כאן צורת זוגי דווקא, נראה שפירושו של גארביני הוא הסביר ביותר. נצטרך אפוא להסכים שבכתובת זו כבר נהגו אמות-קריאה סופיות, לכל הפחות בשביל תנועות ארוכות.

2.2 לדעת גיבסון לשונו של לוח גזר היא an archaic Hebrew dialect, וכאחד הקווים של הארכאיות הזאת הוא מציין את היעדרות היידוע (גיבסון, עמ' 2). ואמנם חוסר ה"א הידיעה אופייני לקטעים של המקרא הנחשבים שירה קדומה. אולם אפשר להצביע על חוסר סימן היידוע רק באותם המקרים שהוא מתבקש מטעמים תחביריים או סמנטיים – ואיננו; והנה לוח זה אינו אלא רשימה של פעולות חקלאיות, ובמקרא שמות הפעולות החקלאיות, שהם גם שמות עונותיהן, נוטים לדחות את סימן היידוע.

3. ראה גארביני להלן בציונים ביבליוגרפיים. וראה אף את דבריו שם, עמ' 126, על האפשרות שבתעודה זו כבר נמצאות אמות-קריאה, נגד דעתו של אולברייס ותלמידיו.

4. נעיר דרך אגב כי רגילים לראות את האמרה "מיעוט רבים שניים" כמאמר תלמודי, אבל אין היא נמצאת בספרות התלמוד. וכן כותב שאול ליברמן (משה בן מימון, הלכות הירושלמי, הו"ל שאול ליברמן, ניו יורק תש"ח, עמ' יט, הערה ז): "ר' אברהם בן רבינו מעתיק פעמיים בשם אביו מאמר חז"ל: מיעוט רבים שניים... וּמִשֵּׁשׁ שֵׁם וְאֶקֶל אֶלְגִּימַע אֶת־נִין – והפחות של רבים שניים – זהו באמת לשון הרמב"ם בפירוש המשנה נגעים ו, א. לא מצאתי מאמר זה כצורתו בספרות חז"ל". במהדורת קאפח של פירוש המשנה לרמב"ם, סדר טהרות, עמ' ש"ס נמצא: "וְקֵד קִלְנָא אֶקֶל אֶלְגִּימַע אֶת־נִין = וכבר אמרנו כי מיעוט רבים שניים". המהדיר קאפח הפנה שם בהערה ז אל נגעים ד, ד, אבל שם (עמ' שג) נמצא "מיעוט שיער שתי שערות", והוא מן הספרא, ויקרא יג, ג, מהדורת ווייס עמ' ס, ג – כ"י אסמאני מנקד "מעוט" פתח שורוק. אמנם מאמרים במבנה זה שכיחים מאוד בדברי תנאים: מיעוט ימים / חרצנים / חצוצרות / חודשים / אפרוחים / ... שניים. בקונקורדנציה של האקדמיה ללשון העברית (המילון ההיסטורי ללשון העברית, חומרים למילון, סדרה א, ירושלים תשמ"ח) נרשמו מקצתם בקל, בינוני פעול, ומקצתם בפעיל, שם פעולה – כנראה על-פי הניקוד בפתח או הכתיב ביו"ד. תודתי לפרופ' שרגא אברמסון שהפנה אותי לספר של ליברמן.

עובדה זו בולטת במיוחד בשם "קציר", הבא ב-27 פסוקים (מלבד היקרויותיו בסמיכות או בכינויים) וב-17 מהם בלי יידוע, גם כאשר לפי אוננו, כלומר לפי ההרגלים הלשוניים שלנו, היידוע מתבקש ממש, כגון "והירדן מלא על גדותיו כל ימי קציר" (יהו' ג, טו), "והם המתו בימי קציר בראשונים" (שמ"ב כא, ט), "וירדו שלשים קרי: שלשה) מהשלשים ראש ויבאו אל קציר אל דוד" (שם כג, יג), "עבר קציר כלה קיץ" (יר' ח, כ). ראייה לרגישותנו היא שסגל מבליע בפירושו לשני הפסוקים שבספר שמואל את סימן היידוע: "בימי הקציר הראשונים", "בראשית הקציר". רק שלוש פעמים באה מלה זו מיודעת על-ידי ה"א הידיעה, ושבע פעמים מיודעת על-ידי הניקוד, דבר שאפשר לתלות במגמה הנורמטיביסטית של הנקדנים או בהרגל לשוני מאוחר. ואמנם בלשון חכמים אנו מוצאים: "עד הקציר עד הבציר עד המסיק – (האומר בלשון זו – ג"צ) אינו אסור אלא עד שיגיע" (משנה נד' ח, ג), "לא שמענו אלא בבאה מן הקציר בלבד" (שם עד' א, יב), "אי זהו לקט, זה הנושר בשעת הקציר" (תוספתא פאה ב, יד), "בהחריש ובקציר תשבת (שמ' לד, כא) – שבות מן החריש בשעת הקציר" (מכילתא ויקהל א), ועוד הרבה כאלה⁵.

"בציר" בא במקרא רק חמש פעמים ולא בסמיכות או בכינוי, לעולם בלתי מיודע, כגון "כלה בציר" (יש' כד, יג; לב, י). אחת הפעמים הוא בא בלא יידוע אף על פי שלפניו נמצא ציון המושא "את", המושך בדרך כלל את ה"א הידיעה: "והשיג לכם דיש את בציר ובציר ישיג את זרע" (ויק' כו, ה). בפסוק זה באים "דיש" ו"זרע" ("את זרע") בלא יידוע. אשר ל"דיש", זאת היקרותו היחידה במקרא. "זרע", הבא במקרא יותר ממאתיים פעמים אך רק שתיים מהן בהוראת "פעולת הזריעה ועונתה" (לפי המילון ב-ד-ב בערך זה, סעיף 1b ולפי הקונקורדנציה החדשה של אבן-שושן), נמצא בהוראה זו בלתי מיודע: פעם בפסוק שכבר הבאנו ופעם בפסוק "זרע וקציר... לא ישבתו" (בר' ח, כב).

מ"חריש" אין ללמוד הרבה: הוא בא פעם אחת לא מיודע (בר' מה, ו), פעם מיודע על-ידי הניקוד (שמ' לד, כא) ופעם בכינוי (שמ"א ח, יב). שונה מן הקודמים "אסיף", הבא שתי פעמים בלבד ובשתייהן הוא מיודע, בביטוי "חג האסיף" (שמ' כג, טז; לד, כב). אולי לפנינו יידוע של שמות החגים, הרגיל במקרא. לאור כל אלה, אם בלוח גזר אנו מוצאים "ירח קצר" (= ירח קציר) ו"ירח קצר שערם" ולא "ירח הקצר" ו"ירח קצר השערם", הדבר בהסכמה גמורה ללשון המקרא. אולי בלשון זו השמות "קציר", "בציר" והדומים להם לא הורגשו כשמות של פעולות חקלאיות מוגדרות אלא כשמות פעולה, מעין צורות מקור שאינן מבקשות יידוע: "כל ימי קציר", "ימי קציר", כמו "כל ימי קצור", "ימי קצור".

5. המובאות מחיבורי חז"ל על-פי המילון ההיסטורי ללשון העברית, חומרים למילון, סדרה א, ירושלים תשמ"ח.

3. כתובת נקבת השילוח

מקובל להניח שבכתובת נקבת השילוח התנועות שבאמצע המלים – שלא כתנועות הסופיות – אינן מסומנות באמות-קריאה, אלא "במקום שהתנועה מעיקרה היא דו-תנועה" (קוטשר, עמ' 169), כלומר במלים "מוצא" ו"עוד". לגבי מלים אלו נוטים החוקרים לקבל את דעתם של קרוס ופרידמן (עמ' 50–51) שהדיפתונגים טרם נתכווצו ושיש לבטא 'wd, mawša' (כך גם קוטשר וגייבסון). לשון אחר, אין אותיות אמצעיות נחות בכתובת זו ואין כתיב היסטורי. אשר לאות אל"ף במלה "מאתים" (שורה 5), שהיא נחה לפי הניקוד הטברני, לפי שיטה זו עדיין הייתה הגויה, ויש אפוא לקרוא ma'taym (קרוס ופרידמן, שם).

ומה דינה של האל"ף שבמלה "ראש" (שורה 6)? אם נמשיך בעקיבות, יש לראות גם אותה כעדיין הגויה, ולכן יש לקרוא ra's. ואמנם כך כותב עליה באנגה (עמ' 119): r's 'the head of', proto-semitic *aleph* is still preserved; whether weakened or not in its pronunciation cannot be decided. אולם הצורות ru-šu-nu su-u-nu שבאל עמארנה מעידות שהמעתיקים Ca:c < Ca'c < á: < 6: חלו כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ד לפני הספירה (ברגשטרסר I, 15b, 30c; האריס, עמ' 42, 44), יותר משש-מאות שנה לפני הכתובת שלנו. וכך קובע בירקלאנד את שני המעתיקים האלה בתקופה הכנענית (רבין, טור 68). גם בכתובת מישע, הקודמת לכתובת השילוח בכמאה שנה, אנו מוצאים (שורה 20) את הצורה "רשה", בלי אל"ף, בהוראת "ראשו" או "ראשיו". אם כך, סביר שגם בכתובת השילוח יש לקרוא ro:š, והאל"ף אינה עיצורית. ואמנם כך כותב גאר (עמ' 50):⁶ Like B(iblical) H(ebrew), then, syllable closing *aleph* was absorbed into the preceding vowel in epigraphic Hebrew; the appearance of etymological *aleph* in forme such as ראש is attributable to historical spelling. גם ציוני זבית (עמ' 21) טוען שהאל"ף של "ראש" בכתובת שלנו לא הייתה עיצורית והמלה הייתה הגויה ro:š. הוא (עמ' 18, הערה 8) אף צועד צעד נוסף, וטוען שהאל"ף לציון התנועה o: הועברה ממלה זו ומן המלה "צאן" גם למלה "זאת" שבכתובת הקבורה של "אשר על הבית" בכפר השילוח (שורות 1, 3).

קרוס ופרידמן, שלא העירו דבר לעניין מלת "ראש" בכתובת שלנו, אמרו עליה, כאשר היא מזדמנת בכתובת כילמו (סוף המאה השמינית – דונר-רוליג, מס' 24, שורה 15 ושורה 16; קרוס ופרידמן, עמ' 19), שיש לקראה *ro:šo, על סמך אל-עמרנה, אך זה לא מנע אותם מלציין (שם) כאחד הקווים הבולטים של הכתיב הפניקי העתיק the absence of historical spelling. אולם אם בכתובת השילוח יש אות

6. ראה שם גם עמ' 33. תודתי לעורך 'לשוננו', הפרופ' יהושע בלאו, על שהפנה אותי לספר זה וכן על הערות מועילות אחרות.

אטימולוגית במלה "ראש", נפל פותא בבירא, ויש לדון מחדש בבעיית האותיות הנחות באותה כתובת ובמעמדן של האל"ף ב"מאתים" ושל הוי"ו ב"עוד" וב"מוצא". ושמא נאמר שלצד נטיות כלליות היו גם מלים יחידות שנהגו לפי מסורת משלהן, וכתיבת "ראש" באות נחה הייתה מסורת מסוג זה?

4. חרס מיבנהיים

4.1 בכתובת זו, כמו בדרך כלל בכתובות העבריות מן המאה התשיעית ואילך, כאשר מלה מסתיימת בתנועה, התנועה מסומנת באם-קריאה: אדנִי, עבדה, הִיה, לפנִי, הושעיהו, קצרי, יענו, לִי, אתִי, נקתי, בגדִי. אולם ארבע מלים חסרות לכאורה אם קריאה סופית, ואלו הן: שְׁבַת־הָ < (שורה 5-6), כָּל־הָ < (שורה 6), קָצַר־הָ < (שם), כָּל־יָ < (שורה 8). (סימני הניקוד, כאן ולהלן, באים לשם ביאור בלבד ולא לשם שחזור פונטי.) אפשר לתרץ כל מלה ומלה במקומה, אולם הדבר הסביר ביותר הוא לתרץ את כולן תירוץ אחד ולהניח שכותב תעודה זו לא היה עקיב ברישום אמות-קריאה סופיות, כפי שכבר הציעו יוסף נוה (נוה תשכ"ו, עמ' 70) ופארדי (עמ' 46). אפשר גם להניח שרק אם-הקריאה ה"א נזנחה לעתים בחרס הזה ("שבתה", "כלה", "קצרה"), ואילו ב"כלת" לא חסרה אם-קריאה סופית, כי היא צורה אפשרית למדבר, כאמור בסעיף 1 לעיל.

לכלל שהתנועות הסופיות לעולם מסומנות באם-קריאה יש חריגים גם בתנ"ך, ואל לנו להשתעבד לכללים שאנחנו כללנו, כאשר אין העובדות מתיישבות אתם. אם נקרא בשורה 6 "כָּל־הָ < " ולא "כָּל־", נוכל לגזור משורש זה גם את המלים "נִיכָל" (שורה 5) ו"כָּל־יָ < " (שורה 8), והפירוש יצא מרווח יותר.

4.2 לפי הקריאה של רוב העוסקים בכתובת, המלה "ימם" חוזרת שלוש פעמים (שורות 5, 7, 9), שתיים מהן בהקדמת כ"ף היחס. בקריאה ובפירוש של מלה זו התלבטו החוקרים. אולי אפשר לקרוא אותה ביו"ד חלומה (= יומם) (*pace* Donner-Röllig [200]: Es ist sicher nicht als Adverb יומם (*aufzufassen*) ולפרש אותה כפי שפירש אותה רש"י ביחזקאל יב, ג: "כל יומם שבמקרא לשון יום יום הוא, דבר הנוהג ימים רבים, כך שמעתי משמו של רבי מנחם ואמת דבריו"; וכן הוא אומר בנחמיה ט, יב: "ובעמוד ענן הנחתים יומם" – בכל יום ויום).

אפשרות אחרת היא לקרוא את המלה "כימם" – "כימים" ולהבינה "כמדי יום ביום", "כמו כל יום", כפי ש"לבקרים" (יש' לג, ב; תה' עג, יד; קא, ח; איוב ז, יח; איכה ג, כג) פירושו "מדי בוקר בבוקר", "בכל בוקר". (הצעת תלמידי מאיר משורר.) יש לזכור שקרום [1962] BASOR 165, עמ' 43) קורא "כימם" גם בשורה 9.

4.3 בשורה 10 אנו קוראים: "וכל אחי יענו לי". על זה כתב שמריהו טלמון (עמ' 9): שוב אנו עוסקים במונח משפטי-טכני הידוע מן המקרא. כשהוא משמש בצירוף עם סימן היחס ב"ת בא הפועל ע נ ה לציין עידות מרשיעה, כדבריו שמואל: הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחו (שמ"א יב, ג, השווה דב' לא, כח; שמ"א ח, ט; הושע ה, ה; מיכה ו, ג). וכשהוא בא מצורף עם סימן היחס למ"ד, העידות היא לטובת הנאשם.

טלמון לא הביא כל פסוק לראיה ש"ענה ל-" מציין עדות לטובה, אבל הקורא את דבריו לפי תומו מניח שבמקרא מוצאים כמונחים משפטיים-טכניים "ענה ב-" במשמעות "העיד לחובה" ו-"ענה ל-" במשמעות "העיד לזכות". אבל האמת היא שכנגד 18 הפעמים שנמצא במקרא "ענה ב-" (לפי הקונקורדנציה של אבן-שושן) לא נמצא "ענה ל-" אפילו פעם אחת! יתר על כן, מדברי יעקב אל לבן "וענתה בי צדקתי ביום מחר" (בר' ל, לג) נראה להסיק ש"ענה ב-" יכול לציין גם עדות לזכות. בצדק כתב פארדי (עמ' 49): (usually 'give the negative character of *anh b-* evidence against') is not so clear-cut as was implied by Lemaire and Talmon. מה שניתן לומר הוא שבמקרא הפועל "ענה" בהוראת "העיד" דורש מושא מוצרך המתקשר על-ידי אות היחס ב, כלומר "ענה בפלוני" פירושו "העיד על אודות פלוני", לחובה או לזכות.

אלא שאין לראות במלים "וכל אחי יענו לי" משפט מוגמר, כי הכותב כופל את דבריו ומשלים אותם: "וכל אחי יענו לי – הקוצרים אתי בחם (השמש) אחי יענו לי אמן". כפל מלים כזה נמצא גם בראשית האיגרת: "עבדך – קצר היה עבדך בחצר אסם" (שורות 2–4), ועל חזרות אלו כבר אמרו שהסופר wrote... under the dictation of the plaintiff, reproducing all the peculiarities of his speech with its very characteristic repetitions (אמוסין-הלצר, עמ' 149). במלים פשוטות, בעל המכתב אמר כאן: "וכל אחי יענו לי אמן". נמצא שהוראת הפועל "ענה" היא כאן הוראתו השכיחה ביותר – "השיב", כמו בפסוק "ויענו כל העם אמן אמן" (נחמ' ח, ו), ו"לי" אינו מושא מוצרך אלא תיאור: ישיבו לדבריי, לצורכי, בענייני וכדומה (השווה רוזן, עמ' 104 ואילך).

פירוש זה מתיישב עם דברי המילון ב-ד-ב, ערך "I". ענה" (בפרט סעיף 1c):

1. a. *answer, respond to...*
c. rarely cum accusative or clause of answer... Ne 8⁶ they responded, Amen!...
3. a. specifically *respond as a witness, testify...*; cum 2 personae = *in the case of* = *for* Gn 30³³; usually *against* etc.

לא הייתי עומד על דבר זה לולא התופעה המעניינת שהכלל שקבע טלמון, כלומר "ענה ב-" = "העיד לחובה", "ענה ל-" = "העיד לזכות", קנה לו שביתה בחקר הלשון העברית, לכל הפחות במחקר הכתובת הזאת. יוסף נוה, למשל, כותב (נוה תשכ"ו, עמ' 70): "ייענו לי" = יעידו לטובתי, והשווה הביטויים המקראיים 'ענה ב-', 'העד ב-', שהם ביטויי האשמה (ראה במאמרו של טלמון). חנוך רביב, בספרו העממי 'כתובות מתקופת המלוכה בישראל', כותב (עמ' 50): "הוראת 'ענה ל...' מתייחסת לנכונותם של 'האחים' להעיד עדות חיובית, לטובת הכותב. כנגד זה 'ענה ב...' מורה על שלילה (שמ"א יב, ג ועוד) (טלמון)". גם אנדרה למיר כותב (עמ' 265): Le verbe 'prendre la parole', est ici suivi du lamed: il annonce donc un témoignage favorable, tandis que l'emploi de la préposition b indiquerait plutôt un témoignage défavorable. לעומתם כותב גיבסון לעניין זה (עמ' 30): The verb in the desired sense only occurs in the Bible with [b], 'testify against', but that may be chance. ואמנם המלה against נראית לי כאן מיותרת.

ציונים ביבליוגרמיים

- אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה, ירושלים תשמ"א
 אהרני = יוחנן אהרני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו
 אולברייט = W. F. Albright, "The Gezer Calendar", *BASOR* 92 (1943), 16–28
 אמוסין-הלצר = J. D. Amusin – M. L. Heltzer, "The Inscription from Meşad Ḥasavyahu", *IEJ* (1964), 148–157, XIV
 באואר-ליאנדר = Bauer-Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des A.T.*, Halle 1922
 באנגה = L. A. Bange, *A Study of the Use of Vowel-Letters in Alphabetic Consonantal Writing*, Muenchen 1971
 באר = James Barr, *The Variable Spellings of the Hebrew Bible*, Oxford University Press 1989
 ב-ד-ב = F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the O. T.*, Oxford 1955
 בן-חיים, אסף = זאב בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים -ך-, -ת-, -ה במסורתיה של הלשון העברית", ספר שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66–99
 בן-חיים, לשוננו = זאב בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223–245

בן-חיים, עואנ"ש = זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה, ירושלים תשל"ז

G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918 = ברגשטרסר

M. Broshi & E. Qimron, "A House Sale Deed from Kefar Baru from the Time of Bar Kokhba", *IEJ* 36 (1986), 201-214

W. Randal Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.*, Philadelphia 1985

Giovanni Garbini, "Note sul 'calendario' di Gezer", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N S VI (1954-56), 123-130

Robert Gordis, *The Biblical Text in the Making*, aug. ed., 1971 = גורדיס

Gesenius' Hebrew Grammar ed. by A. E. Cowley, Oxford 1910 = גוניוס

John C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, Vol. 1, Hebrew and Moabitic Inscriptions*, Oxford 1971

H. Donner – W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Band II, Wiesbaden 1964

Zellig S. Harris, *Development of Canaanite Dialects*, New Haven 1939

Zioni Zevit, *Matres lectionis in Ancient Hebrew Epigraphs*, Cambridge Mass. 1980

טורטשינר = נ"ה טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש

טור-סיני = נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, מהדורה ב, ירושלים תשי"ד

טלמון = שמריהו טלמון, "הכתובת העברית החדשה מימי יאשיהו", בית מקרא א-ב (כה-כו) (תשכ"ו), עמ' 3-13

André Lemaire, *Inscriptions hébraïques, Tome I, Les ostraca*, Paris 1977

משל, קטלוג = זאב משל, כונתילת עג'רוד – אתר מקודש מתקופת המלוכה בגבול סיני, מוזיאון ישראל, קטלוג מס' 175, ירושלים תשל"ח (עמודי הקטלוג אינם ממוספרים; נתתי להם מספור רצוף החל בעמוד השער הפנימי, ולפיו צוינו ההפניות).

משל, קדמוניות = זאב משל, "כונתילת עג'רוד – אתר מתקופת המלוכה בגבול סיני", קדמוניות ט (תשל"ו), עמ' 119-129

נוה, תשכ"ז = יוסף נוה, "כתובות כנעניות ועבריות", לשוננו ל (תשכ"ז), עמ' 65-80

נוה, תשמ"א = יוסף נוה, "כתובות מתקופת המקרא", שלושים שנות ארכיאולוגיה בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' 75-85

סגל = משה צבי סגל, ספרי שמואל, ירושלים 1964

- Fiorella Scagliarini, "Precisazione sull'uso delle *matres lectionis* nelle iscrizioni ebraiche antiche", *Henoch* XII (1990), 131–146
- Dennis Pardee, "The Judicial Plea from Meṣad Ḥashavyahu = פארדי (Yabneh-Yam): A New Philological Study", *Maarav* I (1978), 33–63
- קוטשר = יחזקאל קוטשר, "כתובות ירושלים מימי הבית הראשון", ספר ירושלים (העורך: מיכאל אבי-יונה), עמ' 169–170
- Frank Moore Cross Jr., "Epigraphic Notes on Hebrew Documents" = קרוס etc., *BASOR* 165 (1962), 34–46
- Frank Moore Cross Jr. & David Noel Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952
- רביב = חנוך רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה
- רבין = חיים רבין, "עברית", אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, טורים 51–73
- רוזן = חיים רוזן, עברית טובה, מהדורה ב, ירושלים 1967
- P. Benoit et alii (ed.), "Les grottes de Murabba'at", *DJD* II, Oxford = *DJD* 1961